

ifadelerini kullandığı bilinmektedir. Ülke ayrımı, yazarın belirttiği gibi sahabeden sonraki nesilde değil, aslında hicretten sonraya ortaya çıkmış; Mekke “darü'l-harb” olurken Medine ile daha sonra fethedilen veya halkı müslüman olan yerler “darü'l-İslam” olmuş, fetihten sonra Mekke de “darü'l-İslam”a katılmıştır. (Konuyla ilgili olarak bkz. Özel, *Ülke Kavramı*, s. 75-85)

Tenkide açık bir diğer husus ise, konu ile ilgili görüşlerin aktarılmasında benimsenen mezhep sıralamasıdır. Teamüle uygun olanın, öncelikle Hanefî, Şafîî, Malikî ve Hanbelî şeklinakki sıralamak, yahut kronolojiyi esas alarak Hanefî, Malikî, Şafîî ve Hanbelî şeklindeki mezhep sıralamasını kullanmak olduğu söylenebilir. Zaman zaman bu sıralamaya riayet eden müellif, kimi durumlarda da mezheplerin sırasında yer değiştirmeye gitmekte, mesela Hanbelîlerin görüşlerine en başta yer vermektedir (s. 186). Bu durumun temel saikinin, kitabın planı gereği müellifin kendisine yakın bulduğu görüşü önce zikretmek istemesi olduğu düşünülebilir.

Herhangi bir yorum yapmaksızın yalnızca ilgili bilgileri aktarmakla yetinen klasik ders kitaplarından farklı olarak bu kitapta müellif, ulemanın belli bir konudaki görüşlerine yer vermekle birlikte meselenin sonunda kendi görüşünü de beyan etmektedir. Bu durum, kitaba benzerlerinden ayrı bir yer kazandıran özelliklerden birisi olarak zikredilebilir.

Son olarak, sade dili ve özetleyici üslubu ile kitabın, Türke'ye tercüme edilmek için de hayli uygun olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle vurgu yaptığı cihad, savaş ahlakı gibi konularla ilgili görüş ve kaynakları ve derleme bakımından zengin sayılabilecek muhtevasıyla da sözkonusu alanlardaki çalışmalarda başvurulabilecek bir eserdir.

Tariq Ramadan

Radical Reform: Islamic Ethics and Liberation

Oxford University Press, Oxford 2009, 372 s.

Muammer İSKENDEROĞLU

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam düşüncesinin yeniden canlanması bir taraftan onun İslam'ın manevî boyutuyla tekrar barışmasına, diğer taraftan da kutsal metinlerin fıkıh ve fıkıh usulü alanlarıyla ilgili hükümlerinin yeniden aklî ve eleştirel bir gözle ele alınması gerektiği gerçeğinin benimsenip uygulanmasına bağlıdır. Bu düşünceden hareket eden Tarık Ramazan,

Doğu veya Batı'da yaşayan günümüz Müslümanlarının kutsal metinlerdeki hükümlerden hangilerinin değişebileceğini, hangilerinin asla değiştirilemeyeceğini açıkça ortaya koyan güncel bir fıkha acilen ihtiyaç duyduklarını vurguluyor. Yazar daha önce yayımladığı *To Be a European Muslim* (1997), *Western Muslims and the Future of Islam* (2004) ve *Islam, West, and the Challenge of Modernity* (2000) adlı eserlerinde değişik açılardan bu temel problemi sistematik olarak ele almıştı. Burada değerlendireceğimiz eserde ise yazar, daha önceki kitaplarında attığı adımların bir adım ötesine geçiyor ve fikhın ürettiği fetvalardan ziyade fıkıh usulünün ilkelerini ve kaynaklarını sorgulamanın gerekliliğine işaret ediyor.

Asırlarca içtihadı yapılan atfın fikhın gelişimine katkı sağlamış olsa da oldukça yetersiz kaldığını; karşılaşılan problemlerin hâlâ çözülememiş, hatta daha da derinleşmiş olduğunu vurgulayan Ramazan, bu süreçte Müslümanların şimdiye ve geleceğe yönelik vizyon ve plan konusunda şaşkın göründüklerini ifade ediyor. Bu nedenle yazar, fıkıh usulünün kaynaklarını, bu kaynakları düzenleyen kategorileri, bu kaynaklardan çıkarılan yöntemleri ve bütün bu unsurların âlimlere, özellikle de fıkıh âlimlerine verdiği otoriteyi sorguluyor. İçtihadı başvurma niçin umulan yenilenmeyi gerçekleştirmemiştir? Niçin erken dönemlerin yaratıcı ruhu yerini sadece vakıya adapte olmayı düşünen, fakat onu değiştirme irade ve enerjisi olmayan ürkek bir yaklaşıma bırakmıştır? Bir taraftan 'İslamî ilimler' ile 'diğer ilimler' arasındaki keskin bir ayrım yapıp, bu ayrıma dayalı olarak İslamî ilimler alanında sağlam bir otorite kurarken, diğer taraftan zamanımızın meydan okumalarına yeterli cevap vermeyi imkânsız kılan bu ayrımı nasıl açıklayabiliriz? Yazara göre bütün bu ve benzeri sorular bizi problemin özüne yönelmemize ve fıkıh usulünün ilke ve kaynaklarını sorgulamamıza götürüyor. Bu bağlamda Ramazan, kitabında üç temel önerme ortaya koyuyor: Günümüz Müslümanlarının ıslah, tecdit veya reform süreç ve yöntemini yeniden gözden geçirmeleri gerekiyor. Bu bağlamda yazar 'uyarlayıcı reform' ile 'dönüştürücü reform' arasındaki farklılıklara dikkat çekiyor. İkinci olarak dönüştürücü reforma yol açabilmek için fıkıh usulünün kaynaklarının içerik ve bağlamının yeniden gözden geçirilmesi gerekiyor. Son olarak da İslamî referans dünyasında otorite çekim merkezinin, değişik alanlardaki âlimlerin rol ve yeterliliklerin yeniden değerlendirilerek değiştirilmesi gerekiyor. Yazara göre ancak bunların neticesi olarak "metin âlimleri" ile modern ilimler uzmanları olan "bağlam âlimleri" eşit seviyede beraberce çalışıp ihtiyaç duyulan radikal reformu gerçekleştirebilirler.

Tarık Ramazan ele aldığı bu temel problemi kitabının ilk üç bölümünde teorik olarak inceliyor, son bölümde de bu teorik bakış açısıyla günümüzün bazı pratik meselelerine yaklaşımını ortaya koyuyor. Bu bağlamda ilk bölümde yukarıda bahsettiği reform terminolojisini ve kendi reform anlayışını ortaya koyuyor. İkinci bölümde klasik fıkıh usulünde fıkıh usulü kaynak ve yöntemlerini ele alıyor. Üçüncü bölümde fıkıh ve usulü için yeni bir ortam ve bu ortam için değerlendirilmesi gereken temel önermeleri inceliyor. Son bölümde de seçtiği tıp, sanat, kültür, ekonomi ve çevre gibi alanlarda, günümüzün meydan okumalarına cevap verebilmek için nasıl ve niçin yeni bir metodolojiye ihtiyaç olduğunu örnekler üzerinden göstermeye çalışıyor.

İslam dünyasında âlim, entelektüel veya sıradan Müslümanların çoğunun “reform” kavramını tehlikeli bulup bu kavramın kullanılmasına karşı çıkmasına rağmen, benzer fikri ifade eden *ıslah* ve *tecdit* kavramlarının İslam geleneğine yabancı olmadığını belirten Ramazan, burada önemli olanın, sözü edilen reformun amaç, içerik ve sınırını çizmek olduğunu vurguluyor. Ona göre bu bağlamda günümüz tecdit ve ıslah hareketlerinin temsilcisi olan âlimlerin çoğunun ürettiği çözümlerin savunmacı olup, dünya düzeninin bu çözümlere kendini zorla kabul ettirmesine karşılık bu yaklaşım sahiplerinin dünya düzenine neredeyse hiçbir şey kabul ettirememesinin açık göstergesidir. İşte bu noktada Ramazan “uyarlayıcı reform” dediği bu vakıayı kabullenip meşrulaştırma, dolayısıyla da nihayetinde kendi sonunu hazırlama anlayışının ötesine geçen bir “radikal reform” teklif ediyor. Batı’da Müslüman veya gayri müslim olsun birçok kişinin Müslümanların modern dünyaya uyum sağlamalarını; modernliğe, modernizme, post-modernizme, ilerlemeye, demokrasiye, bilime uyum sağlamalarını beklerken, Müslümanların çoğunun yaptığı şey, ya bir takım bahanelerle bu uyumu reddetmek, ya da yazarın “uyarlayıcı reform” taraftarları olarak isimlendirdiği âlimlerin yaptığı gibi bu uyumu İslamlaştırmaktır. Ramazan’ın teklif ettiği “dönüştürücü reform” bu iki çözüm yolunun dışına çıkıp bugünün ve geleceğin problemlerinin çözümüne aktif katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Tarık Ramazan, kendi reform anlayışını temellendirmek için önce fıkıh usulüne klasik yaklaşımları ele alıyor. Bu bağlamda önce İmam Şafi’nin tümdengelimci yaklaşımını, Hanefi okulunun tümevarımcı yaklaşımını ve son olarak da Cüveynî’den Şatıbî’ye süreç içerisinde gelişen *makâsıt* okulu olarak isimlendirdiği okulun yaklaşımını değerlendiriyor. Bu yaklaşımlarda Ramazan’ın dikkat çektiği önemli bir husus, bu âlimlerin yaşadıkları toplumu çok iyi tanıdıkları; çevre ve toplumu dikkate alarak kutsal metinleri farklı okuma yöntemleri ge-

liştirdikleri gerçeğidir. Ona göre şimdi Müslümanların karşılaştıkları sorun da âlimlerin fıkıh ve fıkıh usulünü oluştururken bağlamı, yani çevre şartlarını yeterince dikkate alıp almadıkları sorunudur. Bağlam bilgisinin de, bu bilginin gelişip karmaşık bir yapıya bürünmesi, dolayısıyla bir çok zor parametreyi dikkate almayı gerektirmesi nedeniyle, yeni bir statü kazanması gerekmez mi? Bu durumda İslam fıkıh ve usulünün kaynaklarının konumunu belirlemede insan ve çevre faktörünün yeniden değerlendirilmesi gerekmez mi? İşte bu sorular kitabın üçüncü bölümünün temel tartışma konusunu oluşturmaktadır.

Tarihî süreçte âlimlerin gittikçe metne dayanıp insan ve çevre faktörlerini ihmal ettiklerini vurgulayan Tarık Ramazan, günümüz fıkıh ve usul âlimlerinin insan ve çevre faktörünü ikinci plana iterek bir yere varamayacaklarını ifade etmektedir. Bu durumda yapılması gereken, metin gibi insan ve çevre bağlamının da fıkıhın bağımsız ve tamamlayıcı kaynağı olarak kabul edilmesidir. Günümüzde hâlâ etkisini sürdüren geleneksel ilimler tasnifinde kutsal metinlerle alakalı çalışmaları “İslamî ilimler” diye niteleyip birinci dereceye, diğer ilimleri de faydalı ilimler kabul edip ikinci dereceye yerleştiren anlayışla bu değişimin gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Bu tasnifin ne kadar yanlış ve tehlikeli olduğu bugün daha açık bir şekilde görülmektedir: “İslamî” diye isimlendirilen ilimlerin bütüncül karakterine dair sloganlara rağmen, diğer bütün ilimler üzerinde otoriteye sahip konumda görülen “İslamî ilimler” gerçekte diğer ilimlere öncü olmak bir tarafa, onların gerisinde kalmış, böylece realiteden uzaklaşıp marjinalleşmişlerdir. Bu durum da “İslamî ilimler” uzmanlarının dinî ve hukukî meselelerde otoritenin çekim merkezindeki konumlarını sonlandırmıştır. Bugün artık problem yüzeysel olarak bilgiyi İslamî yapmak değil, daha derinde amaçlara dair İslamî bilinç, bilginin nitelikli kullanımı ve insan davranışı ile ilgili de İslamî ahlak üretmektir. Ramazan’a göre bu da sadece metin âlimlerinin değil, metin ve bağlam âlimlerinin ortaklaşa başarabilecekleri bir şeydir.

Tarık Ramazan’ın bahsettiği bu bilinç ve ahlak, klasik dönemde üretilen dinin hedeflediği yüce gayeler (dinin, canın, malın, neslin ve aklın korunması) listesine birkaç gaye daha eklemekle gerçekleştirilebilecek bir şey değildir. Yapılması gereken, bu gayelerin kaynağını, tasnifini ve formülleştirilişini sorgulayıp, sadece kutsal metinlerin değil, günümüz ilimleri ve onlarla ilgili ahlakî gereklilikleri de göz önüne alarak günümüz realitesine daha uygun yeni yüce gayeler listesi ortaya koymaktır. Bu bağlamda Ramazan’ın teklif ettiği yeni yüce gayeler listesi iki farklı eksenle ele alınabilir: Dikey eksen, yüce gayeleri evrensel veya daha özel niteliklerine göre belirleme imkânı sunarken, yatay ek-

sen, dikey eksenin her bir aşaması için ayrı bir yüce gayeler listesi oluşturma imkânı sunar. Bu dikey eksenin birinci aşamasında karşımıza çıkan iki yüce gaye en geniş anlamıyla evrensel yaşam ve ölüm fikrinin (dinin) ve insanın ve âlemin iyiliğinin (maslahatın) korunmasıdır. İkinci aşamada bu ilkelere hayatı, tabiatı ve barışı korumak eklenebilir. Bu ilkeler insanın ve eylemlerinin ahlakılığı bağlamında insanın iç dünyasının, birey olarak kendisinin veya toplum ile ilişkisinin dikkate alınarak geliştirilebilecek ve sıralanabilecek tüm yüce gayeleri kapsar. Bu aşamada daha da genişletilebilecek şu esnek liste karşımıza çıkar: İnsanın, canlıların ve tabiatın yüceliğini, refahı, bilgiyi, yaratıcılığı, özerkliği, kalkınmayı, eşitliği, adaleti, kardeşliği, sevgiyi, dayanışmayı ve farklılığı korumak. Bu üç aşama, farklı kategoriler barındıran ilave şu üç aşama yüce gayeler listesi ile tamamlanabilir: İnsanın iç dünyasına yönelik olarak kalp ve zihin eğitiminin, bilincin, dürüstlüğü, düşüncenin, ölçülülüğün ve alçakgönüllülüğün korunması; insanın varlığı ve ferdiyetine yönelik olarak fiziksel bütünlüğün, sağlığın, yaşamın, aklın, neslin, işin, malın, anlaşmaların ve komşuluğun korunması; topluma yönelik olarak da hukukun üstünlüğünün, bağımsızlığın, düşüncenin çoğulculuğun, gelişimin, kültürlerin, dinlerin ve mirasın korunması. Gününüz dünyasında ahlakî çözümler bu ilkelerden hareketle üretildiğinde, İslamî ahlak açısından bir anlam ifade edecektir.

Tank Ramazan, kitabının ilk üç bölümünde ortaya koymaya çalıştığı teorik temellerden hareketle son bölümde günümüzde uygulamalı ahlakın en önemli tartışma konuları olan tıp, kültür ve sanat, kadın, çevre ve ekonomi, toplum ve eğitim gibi konuları yeni ve eleştirel bir yaklaşımla ele alıyor. Ona göre tıp gibi bazı ilimlerin doğasından kaynaklanan nedenlerle bu ilimlerle ilgili pratik çözüm bekleyen meselelerde metin âlimleri ile bağlam âlimleri arasında daha kolay ve doğal bir anlaşma zemininin bulunabilmesine rağmen, diğer bazı alanlarda bu anlaşma zemininin bulunabilmesi çok daha zor görünüyor. Bu noktada Ramazan'ın vurguladığı önemli bir husus, İslam geleneğinin özü ile barışmasının gerekliliğidir. Ona göre, genel yaklaşımın aksine, İslam geleneği ebedî olarak değiştirilemez bir şekilde dondurulmuş değildir. Bu gelenek insanın yüce gayeleri benimseyip onlara bağlı kalmakla beraber sürekli kendini yenilemesini gerekli kılan bir özelliğe sahiptir. Bu özün ne ölçüde sağlıklı bir şekilde belirlenebildiği ve nasıl korunmaya çalışıldığı sorusuna cevap, yukarıda zikredilen konularla ilgili tartışmalarda bulunabilir. Burada örnek olması açısından zikri geçen meselelerden bir kaçına değinmekle yetineceğiz.

Kutsal metinler bugün "tıbbî etik" başlığı altında incelenmekte olan bir çok hususla ilgili genel atıflar içermektedir. Bununla birlikte, bu

atıflardan çıkarılacak sonuç, Batı tıbbına alternatif bir “İslamî tıp” üretmek meselesi değildir; mesele, beden ve ruh sağlığı, tıbbın nasıl uygulanacağı, ötenazi gibi zor meselelerde sınırın nasıl çizileceği ile ilgili İslam ahlakının yüce gayelerinin ne olması gerektiğidir. Bu konuyla ilgili problemlere çözüm üretme hususunda fıkıhçılar tıp uzmanları ile işbirliği yapmaya, hatta son sözü söyleme yetkisini onlara bırakmaya oldukça istekli görünmektedirler. Bununla birlikte bugün tıbbî bilgi ve uygulamalarla ilgili çözüm arayan meseleler, bu iki grubun katılımı ile çözümlenebilecek meseleler olmaktan çıkıp çok daha farklı alanda uzmanların da sürece katılımını zorunlu hale getirmiştir. Bu geniş katılımın sağlanmadığı durumlarda fıkıh ve tıp bilginlerinin ürettiği çözümler realiteden uzak ve şekilsel çözümler olarak kalmakta ve tıbbî etiğin gereğini yeterince yansıtmamaktadır.

Kültür ve sanat bağlamında Tarık Ramazan’ın ele aldığı din ve kültür ilişkisi, kültürün ifade edilişi ve modern sanatlar ile ilgili ortaya çıkan bir çok problemde, fıkıhçıların bu problemlere yaklaşımda sahanın uzmanları ile işbirliğine pek yanaşmadıkları ve genelde bu problemlere sundukları çözümlerde sanki “Eşyada asıl olan haramlıktır” ilkesinden hareket ettikleri söylenebilir. Burada bu farklı problemleri detaylıca ele almak yerine sadece eğlence kültürü ile ilgili tartışmalara değinmekle yetineceğiz. Günümüzde eğlence kültürünün hayatın bir gerekliliği haline geldiğini ifade eden yazar, bu hususla ilgili zahirî veya keskin görüşlü âlimlerin tavrının savunulamaz ve saçma olduğunu vurgular. Bu âlimler Müslümanlara eğlencesi olmayan, okumanın, hayal kurmanın, müziğin, hatta manevî dinlenmenin dahi olmadığı bir günlük yaşam dayatmaya çalışıyorlar diyen yazar, bunun İslam’ın öğretisi olamayacağını vurgulamaktadır. Ona göre asıl mesele, Müslümanların eğlenip eğlenmeyecekleri değil, eğlencenin anlamı, şekli ve tabiatının nasıl olacağıdır. Müslüman toplumlar insanı yabancılaştıran eğlencenin etkisinden o derece korkmuşlar ki, bu korku neticesinde onlar, ya dinî atıflarla dolu, dolayısıyla insanı gerçek anlamda dinlendirip yeni bir başlangıç yapmasına imkân vermeyen oyun ve eğlenceler, ya da sanki Müslüman gibi dinlenmek için yetişkin olmayı reddetmek veya henüz yetişkin olamamış görünmek gerekiyormuş derecesine çocukça oyun ve eğlenceler üretmektedirler. Müslümanların bir taraftan her şeyi yasaklayan eğilim, diğer taraftan da, sözde reddetseler de kötü taklidini yapmaya çalıştıkları, kendilerini yabancılaştıran eğlence hayatı realitesi arasında kaldığına işaret eden Ramazan, bu alanda profesyonelleşmeye ve ahlakın yüce gayelerini göz önünde bulunduran yaratıcılığa ihtiyaç olduğuna dikkat çekmektedir.

Ramazan'a göre İslam düşüncesindeki önemli konumuna rağmen, kâinat kitabının günümüz Müslümanlarının ilgi alanına yeterince girmediği söylenemez. Müslümanların tartışma gündeminde çevre sorunları ile ilgili herhangi bir mesele neredeyse yok gibidir, tartışılan sorunlar da realiteden kopuk ve şekilselliğe yöneliktir. Müslümanların günümüzün büyük çevre sorunları ile ilgili bir sözünün olmaması, gerçekte ilahî mesajın ihlalidir. Bu bağlamda çevre ve ekonomi ile ilgili ele alınan birçok mesele olmakla beraber, hayvan kesimi ve helal et konusuna dair birkaç hususa değinmek yerinde olacaktır. Hayvanın kim tarafından, hangi teknikle ve nasıl kesileceğini detaylıca tartışan, hayvana uyuşturucu verilebilir mi, tekbir canlı mı olmalı yoksa ses kaydı yeterli midir? gibi şekilsel bir çok soruya cevap arayan âlimler, hayvanın hayatı boyunca İslam'ın kabul edebileceği bir muamele ile yaşatılıp yaşatılmadığını hiç tartışmamaktadırlar. Dolayısıyla hayvanın hayatını dikkate almadan son anına dair verilen fetva şekilsel kalmaya ve İslam'ın gerçek mesajını ihlal etmeye mahkumdur. Aynı durum son dönemlerde aşırı gelişme gösteren helal gıda sektörü için de söylenebilir. Nasıl üretildiği ve hangi ticari anlayışla pazarda müşterinin önüne geldiği dikkate alınmadan bir ürüne vurulan helal damgası, gerçekte İslam ahlakının yüce gayelerini ihlal pahasına kapitalizmin İslamleştirilmesinden başka bir şey değildir. Bugün bir çok İslam ülkesinde yapılan da bu şekilcilikten başka bir şey değildir. Sonuçta serbestçe pazarlanan "İslam" etiketi oldukça yüklü bir para getirmektedir. Yazara göre bu hususlarda yapılması gereken şey, şekilselliğin ötesine geçip, İslam ahlakının temel yüce gayelerini dikkate alarak çözüm arayışına girmektir.

Tarık Ramazan pratik meselelerle ilgili tartışmaların ardından kitabını İslamî değerlerin evrenselliği tartışması ile bitiriyor. Ona göre İslamî değerlerin evrenselliğine ve her asırda ve her toplumda uygulanabilirliğine dair iddiaya rağmen, bu değerler kaynak ve uygulama yönünden sadece tipik 'İslamî' özellikleri ile tasarlanmışlardır. Bu da Müslümanları evrensel değerlerden bahsetmelerine rağmen, gerçekte yerel değerlerin savunucusu konumuna düşürmüştür. Bu çelişik durumdan ancak hukukun üstünlüğüne, bağımsızlığa, çoğulculuğa, kültürlere, dinlere ve insanlık mirasına saygıyı yüce gayeler kabul edip bunlarla barışmakla çıkılabilir.

Sonuç olarak Tarık Ramazan'ın taklitçi ve vakıayı meşrulaştırıcı olarak gördüğü uyarlayıcı reforma karşı önerdiği dönüştürücü reform, kutsal metinlere ve insan ve sosyal çevre bağlamına yeni bir bakış açısı, bilgi ve yeteneği harekete geçirme, hukukî ve ahlakî kural ortaya koyma sürecinde otorite ve meşruiyeti yeniden düzenlemeyi gerektiriyor. Diğer taraftan bu anlayış donukluğu, şekilciliği, her türlü kör taklidi ve

kaderciliği reddediyor. Buna göre hiçbir insanî durum değiştirilemez değildir; hiçbir insanî güç mutlak ve sonsuz değildir; hiçbir meydan okuma inanan bilinç için son değildir. Her şey imkân dâhilindedir.

Orhan Şener Koloğlu

Mu‘tezile’nin Felsefe Eleştirisi Harezmlî Mu‘tezilî İbnü’l-Melâhimî’nin Felsefeye Reddiyesi

Emin Yayınları, Bursa 2010, x + 398 s.

Veysel KAYA

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Bursa)

Felsefe-kelâm ilişkisi bağlamında kelâmın felsefeye reddiyesi açısından şüphesiz eski ve yeni araştırmaların odağında, Gazzâlî’nin *Tehâfütü’l-felâsife*’si ve İbn Rüşd’ün bu esere yazdığı tenkit yer almaktadır. Osmanlı döneminde Hocazâde ve Alâüddin Tûsî gibi âlimler tarafından telif edilen ve *Tehâfüt* ismini taşıyan ve Gazzâlî’nin kitabını değerlendiren diğer eserlerle beraber bir *Tehâfüt* geleneğinden söz edilir olmuştur. Bu noktada belirtmelidir ki, Hocazâde ve Tûsî’nin eserlerinde İbn Rüşd’ün tenkitlerine hiçbir şekilde dolaylı veya direkt bir atıf söz konusu değildir. Bu müellifler Gazzâlî’nin *Tehâfüt*’ündeki felsefî birikimi, İbn Sînâ’nın kendi eserlerini veya sonraki kelâmcılar tarafından yazılan şerhlerini temel alarak incelemişlerdir. Sonuç olarak Gazzâlî ile beraber *Kitâbü’l-Musâra’a* yazarı Şehristânî de dâhil edilirse, felsefe-kelâm tartışmaları daha ziyade Sünnî müellifler tarafından üstlenilmiş görünmektedir.

Öte yandan İbn Sînâ felsefesinin önemli bir yönünün de onun, kelâmı muhatap alırken kendinden önceki Mu‘tezilî birikime dayandığı, modern araştırmalar tarafından gitgide daha güçlü bir şekilde ortaya konulmaktadır. İbn Sînâ, Aristoteles’i şerh ederken bile salt felsefî mahiyette görünen konuların kelâmî gelenekteki izdüşümlerini ele alarak bir sonuca varmaya çalışmıştır ki, örneğin *Şifâ/İllâhiyyât*’taki varlık-mahiyet ayrımını ma’dum problemiyle özdeşleştirme buna güzel bir örnektir. Denilebilir ki, İbn Sînâ’nın kelâm eleştirisi öncelikle Mu‘tezile kelâmının eleştirisidir ve bu yönüyle kelâm geleneğinde İbn Sînâ eleştirisinin Mu‘tezilî kelâm tarafından ortaya konması daha manidar görünmektedir. Orhan Şener Koloğlu’nun çalışması da İbn Sînâ’nın ortaya koyduğu felsefenin Mu‘tezilî bir müellif, Rüknuddin